

DR ADEM HANDŽIĆ
(Sarajevo)

O ULOZI DERVIŠA U FORMIRANJU GRADSKIH NASELJA U BOSNI U XV STOLJEĆU*

Uloga koju su derviši igrali u Osmanskoj imperiji, u sjeni osmanske vlasti i islamske ortodoksije, očito je velika, raznovrsna i nedovoljno rasvijetljena. Moje izlaganje predstavlja prilog tome pitanju.

Uvodno treba napomenuti značajnu ulogu derviša u formiranju naselja u istočnim dijelovima Rumelije početkom XV stoljeća. To pitanje dovoljno je rasvijetlio profesor Ö. L. Barkan na osnovu najranijih popisa i osmanskih kronika.¹ U procesu kolonizacije većih skupina Turkmena i Juruka iz Anadolije na Balkan, u oblasti Trakije, Sereza, Tesalije i u Makedoniju, veliki doprinos u formiranju naselja imali su derviši i njihove izabrane starješine — *ahije*. Na pogodnim punktovima derviši su podizali *zaviju*, nakon što su od sultana dobili određenu zemlju koja je namijenjena za izdržavanje zavije. Zavije su se prvenstveno starale o sigurnosti putnika, predstavljale su konačišta i musafirhane. U prvom periodu osmanske države podizanje zavija na određenim razdaljinama predstavljalo je pravi sistem u obezbjeđivanju saobraćaja. Kako su stanovnici na zemlji zavije bili oslobođeni poreza, novi stanovnici su jatovice stizali na to mjesto, koje je tako postajalo jezgro novog turskog sela. U tek pokorenoj Trakiji ahije su osnovale na stotine takvih zavija. Ti derviši i ahije predstavljali su manje određeni derviški red, dok su više vršili korisnu profanu ulogu u funkciji tadašnjih komunikacija.² Kako se učenje tih derviša sastojalo od raznih primjesa, kršćanskih i drugih, neki autori ih tretiraju kao heterodoksno dervišstvo.

* Ovo je tekst referata, održanog na III Međunarodnom kongresu turkologije u Istanbulu, septembra 1979 (*:XV-ci yüz yılda Bosna'da şehir yerleşmelerinin kuruluşunda ki dervişlerin volleri*), koji nije do sada nigdje publikovan.

¹ Ö. L. Barkan, *Istila devirlerinin Kolonizatör dervişleri ve zaviyeler*, Vakıflar Dergisi, II, Ankara 1942, s. 279—386.

² Barkan, Isto; H. Inaldžik, *The Ottoman empire, 1973 — Osmansko carstvo* (srpskohrvatski prevod) Beograd 1974, 208—213.

Ta činjenica je, opet, utjecala da su lako uspostavljali kontakt sa zatečenim kršćanskim stanovništvom.³

Situacija u Bosni bitno se razlikovala od one u istočnoj Rumeliji, utoliko što tu naselja osmanskog tipa ne nastaju od doseljenog stanovništva nego pretežno od domaćeg. Zato u toj neprekidno graničnoj zemlji formiranje takvih naselja ovisilo je od dva osnovna preduslova: od sigurnosti granica od neprijatelja i od širenja islama. U drugoj polovini XV stoljeća duboko u pozadini počinje se razvijati mali broj gradskih naselja osmanskog tipa (*kasaba*), a tek poslije poraza Ugarske na Mohaču (1526) širenje islama, kao i razvitak takvih naselja, uzeo je brži tempo.

Iako u Bosni nije bilo doseljavanja stranog stanovništva u onom smislu kao u istočnoj Rumeliji, doseljavanja je ipak bilo utoliko što su sa Istoka došle sve posade u utvrđene gradove, kao i druga vojska, spahije, organi vojno-administrativne i sudske vlasti, zatiim zanatlije. I ovdje se život prvo i najživlje odvijao na putovima, pa je logično da i u Bosni, u okviru iste imperije, dopire navedeni, da tako kažemo, sistem zavija. Te zavije osnivane su uglavnom na zatečenim srednjovjekovnim bazarima i varoškim naseljima, čime su bili formirani prvi punktovi osmanskog tipa. Tako se gradska naselja sa orijentalnom fizionomijom u Bosni, u drugoj polovini XV i prvoj polovini XVI stoljeća, uglavnom podudaraju sa zatečenim varoškim naseljima. Na istim, dakle, mjestima nastavljena je urbana izgradnja samo sa islamskom fizionomijom.

U procesu formiranja kasaba u Bosni uočavaju se dvije komponente. Ranija je bila *derviška komponenta*, tj. osnivanjem zavija započinjalo je formiranje kasaba, što je vidljivo u drugoj polovini XV stoljeća, a djelomično i kasnije. Na tu dervišku komponentu nije se niko posebno osvrtao, a postoje ubjedljivi izvorni podaci koje ću ovdje navesti i analizirati. Druga komponenta u tome procesu bila je *državna* i *ortodoksna*. Osnivanje kasaba započinjalo je podizanjem mesdžida ili džamije, uz koje su se brzo redali drugi objekti islamske kulture: kulturno-prosvjetni, humanitarni, privredni, higijenski i drugi, koji su davali obilježje urbanog muslimanskog naselja. Ova komponenta je kasnija, ona se nadovezivala na prvu u slučaju ako je na određenom punktu bila prvo podignuta zavija, tj. kod kasaba utemeljenih do sredine XVI stoljeća. Ovim načinom, naime, izražavana je državna potreba za razvijanjem gradskog naselja na određenom mjestu iz razloga strateških, komunikacionih i drugih. Ovo vrijedi posebno za kasabe podignute na novim mjestima koja se nisu podudarala sa srednjovjekovnim varošima. Država je to postizala ili direktno — gdje su kao prve bile podignute džamije sultanske, a u stvari su bile državne, jer su bile

³ N. Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, str. 243—291 i bilj. str. 292—317.

podignute i izdržavane iz državnih sredstava — ili je to država postizala putem vakufa, tj. često je bilo naređivano pojedinim lokalnim organima vlasti da na određenom punktu podignu džamiju i druge potrebne objekte kao svoj vakuf i da tako formiraju kasabu. Ovaj proces sam detaljnije objasnio u ranije publikovanom radu.⁴

Prvobitno podignute zavije u Bosni, isto kao i u istočnoj Rumeliji, predstavljale su prvenstveno punktove za prihvatanje i ukonačavanje putnika. U njihovom sastavu katkada je postojala i besplatna kuhinja za putnike i namjernike ukoliko je iza takve zavije postojao jači vakuf njenog utemeljitelja. Formiranje prvih punktova podizanjem zavija, izražavalo je, dakle, privatnu inicijativu samih derviša ili pak drugih osnivača zavije. Ova privatna komponenta bila je skromna i kratkotrajna jer su obično ubrzo poslije zavije bili podizani drugi, službeni objekti islamske kulture tako da je ta derviška komponenta ubrzo dolazila u sjenu državnih i vakufskih napora u razvijanju kasaba, tj. izgradnjom džamija i drugih pratećih vakufskih objekata.

Kako je tekao taj proces početnog formiranja osmanskih punktova podizanjem zavija u Bosni analiziraću nekoliko slučajeva. Počecu od *Sarajeva* kao predistiniranog centra Bosanskog ejaleta. Poznato je da je *Vrhbosna*, tj. okolina današnjeg Sarajeva, već 1435. godine predstavljala stalno uporište Turaka. Srednjovjekovni trg u Vrhbosni nazivan *Trgovište*, odnosno *Utornik* (tj. pazar utorkom), Turci su zatekli vrlo malen. Prema popisu iz 1455. godine imao je svega 59 stalno nastanjenih domaćinstava.⁵ U današnjem Sarajevu, u nekadašnjem turbetu i tekiji kod Higijenskog zavoda, a sada u haremu Ali-pašine džamije, čuvaju se dva derviška nišana: Ajni-dede i Šemsi-dede, oba datirana 866. godine (između 6. X 1461. i 27. IX 1462). Spadaju u najstarije datirane nišane u Bosni.⁶ Nema sumnje da ta činjenica ukazuje na postojanje najranije zavije na tome trgu u periodu između 1435. i 1461. godine.⁷ Drugi izričit podatak o osnivanju zavije također je iz te (1462) godine. To je vakufnama Isa-bega, sina Ishak-bega, zapovjednika bosanskog krajišta, kojom je osnovao svoju zaviju kao vakuf i zavještao joj razna zemljišta i mlinove. To je najraniji dokument o podignutoj nekoj muslimanskoj kulturnoj ustanovi u Sarajevu. Pogledamo li opis te zavije u vakufnami, vidimo da je to bilo prvenstveno veliko svratište, konačište i kuhinja. U vakufnami izričito stoji da je Isa-beg u *području Saray-ovasi* (»Polje oko saraja«, prvobitni naziv Sarajeva) *sagradio jedno konačište*

⁴ Up. A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću (Uloga države i vakufa)*, POF XXV, Sarajevo 1977, 133—169.

⁵ *Krajište Isa-bega Ishakovića — Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, priredio H. Šabanović. Izdanje Orijentalnog instituta, Sarajevo, 1964, 14.

⁶ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini*, I, Sarajevo

1974, 404—405. Prema Mujezinoviću, radi se ovdje o kasnijoj rekonstrukciji navedenih nišana (XVII v.).

⁷ Up. H. Šabanović, *Teritorijalno širenje i građevni razvoj Sarajeva u XVI stoljeću*, Radovi ANU BiH, knj. XXVI, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 9, Sarajevo 1965, 34, 29.

u svrhu zavije, koja se sastoji od tri kuće, jedne staje, jednog ograđenog dvorišta i ostalog što joj pripada . . . da služi kao zavija i konačište siromašnim muslimanima, koji su učenici, sejid, ratnici i putnici namjernici. Dalje se kaže da gosti imaju pravo na jelo (čorbu i hljeb ujutro i navečer) tri dana i ne mogu stanovati više od tri dana. Na hranu su imali pravo i svi službenici tog vakufa, a nabrojano ih je šest, i to: zamjenik mutevelije, njegov pisar i šejh zavije, zatim kuhar, njegov pomoćnik, magaciner i čuvar.⁸

Isa-beg, u okviru svog vakufa podigao je zaviju, a ne džamiju. Današnja *Hunkar-džamija* (Careva) bila je, kako se misli, podignuta pet godina ranije, oko 1457. godine. Po carskom naređenju nju je podigao Isa-beg, kao carsku džamiju, ali je faktički bila državna, jer je podignuta iz državnih sredstava, a i svi njeni službenici plaćani su iz državnih prihoda. Zato ona nije spomenuta niti u Isa-begovoj vakufnami a niti bilo u kojoj vakufnami sultana Mehmeda II.

Isa-beg je, očito, bio veliki poklonik derviša. Takav je bio i njegov sin Mehmed-beg, poznat kao Mehmed Čelebija, što ćemo vidjeti iz sljedećeg primjera.

Drugi primjer koji želim analizirati jeste postanak kasabe *Rogatice*. Taj zatečeni manji srednjovjekovni trg u istočnoj Bosni, na putu od Vrhbosne prema Višegradu, nazivan je starim imenom *Vrača ili Rogatica*. Formiranjem muslimanskog naselja dobio je ime *Čelebi-pazar*, po spomenutom Isa-begovom sinu Mehmedu Čelebiji. Taj naziv za današnju Rogaticu zadržan je bio kroz cijeli period osmanske vlasti u Bosni. Rogatica je 1489. godine bila u okviru zijameta navedenog Mehmed-bega, a imala je tada ukupno 86 kuća, od kojih je bilo samo 5 muslimanskih sa 2 odrasla, neoženjena muškarca (mudžered). Ti muslimani bili su svi novi, tj. zabilježen je otac kršćanin.⁹ U tome popisu se nalazi karakteristična bilješka koja glasi: *U spomenutom bazaru Rogatici derviš Muslihudin je podigao zaviju i tu se nastanio. Od Mehmeda Čelebije, sina umrlog Isa-bega, dobio je jednu njivu zvanu Srednji Lušnik od pet dunuma, koja je sada u njegovom posjedu i od koje po običaju daje ušur, što iznosi 50 akči.*¹⁰ Karakter te zavije kao svratišta, konačišta i musafirhane i kao početnog punkta osmanskog tipa jasan je iz same situacije. Nije, dakle, moglo biti govora o tekiji nekog derviškog reda, kako se redovito i prevodio izraz *zavija*, jer ovdje još nije postojao ni srednji muslimanski džemat. Dakle, broj od 5 muslimanskih domaćinstava evidentan je u navedenom popisu iz 1489, dok je zavija bila podignuta ranije, kada je broj tih domaćinstava bio još manji, ili kada ih nije uopće bilo.

⁸ H. Šabanović, *Dvije najstarije vakuf-name u Bosni*, Prilozi Orijentalnog instituta (POF) II, Sarajevo 1952, 5–38.

⁹ Istanbul, Başbakanlık Arşivi (BBA), Tapu defter (TD) No 24 (Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1489. godine),

fotokopije u Orijentalnom institutu Sarajevo, fo 258; Zapisani su tu sljedeći: Pasan, sin Bratoša, Alagöz, s. Vukče; Iskender s. Radice; Jusuf, s. Hrelje; Mahmud, s. Đuvara; zatim dva neoženjena Ali, s. Đuka i Hizir, s. Petrika.

Karakteristično je također bilo i formiranje kasabe *Visoko*, na rijeci Bosni, oko 30 km sjeverozapadno od Sarajeva. I tu je formiranje muslimanskog punkta započelo podizanjem zavije. Bosanski sandžakbeg Ajas-beg je tu nešto poslije 1477. godine podigao *tekiju*, kao prvu muslimansku kulturnu ustanovu. Prema imenu oca Abdulhaja (Božijeg roba), Ajas-beg je bio kršćanskog porijekla. Tri puta je bio bosanski sandžakbeg, i to: 1470—1475, 1477. i 1483, kada je dobio rang paše. Prema vakufnami iz 1477. godine, podigao je u Sarajevu džamiju i javnu banju, a u Visokom također banju, te zavještao dućane, kao i komad zemlje (bostan) na samom trgu.¹¹ Nešto kasnije, dakle, na tome zemljištu podigao je tekiju koja se u vakufnami (1477) još ne spominje. U popisu iz 1489. godine, međutim, stoji doslovno: *Svojoj tekiji na samom bazaru (u Visokom) umrli Ajas-paša je zavještao jedan bostan (vrt) i jednu njivu*.¹² Prema tome popisu, varoš Visoko je u šest mahala imala 221 kuću, kao i 33 neoženjena. Od tih, 10 kuća sa 11 mudžerada bili su muslimani, ostalo (211 kuća) kršćani. I ovdje, kao i u Rogatici, svi su ti muslimani bili zabilježeni kao novi (otac kršćanin).¹³ Budući je zavija

¹⁰ Isto, BBA, TD No 24, fo 259:

مزرور روفاتيجہ بازارنده درويش مصلح الدين
نام کمنده زاويه بنیاد ایدوب متمکن اولوب
مرحوم عیسیٰ بک اولیٰ محمد حلبسی دن
سردنه لوسنيک نام تارلا که بیش دونسم
مقدار برور شمدکچالده تصرفنده عادات
اوزه عشرين و برور حاصل .ه

¹¹ H. Šabanović, *Dvije najstarije vakufname* (II Vakufnama bosanskog sandžak-bega Ajas-bega, sina Abduhajeve za njegove zadužbine u Sarajevu i Visokom), POF II, str. 29—37 (up. bilj. 7).

¹² BBA, TD No 24, fo 29:

نفر بازارده مرحوم ایاس پاشاناک تکمنده
وقف اولنیش بر باره تارلا و بوستان وار .

¹³ BBA, TD No 24, fo 27—30.

Visoko je, prema tome popisu, kao veći srednjovjekovni bazar, predstavljalo značajnije varoško, kršćansko naselje. Navedenih 6 mahala, koje su pojedinačno brojile između 30 i 40 kuća, nazvane su bile po najuglednijim, živim stanovnicima kršćanima, redovito zapisanim kao prvi stanovnici. To su:

1) *Mahala Ivana, sina Dobrašina*: 36 kršćanskih kuća (2 na baštinskoj zemlji) sa 3 neoženjena i 5 muslimanskih kuća, i to: Ilijas, sin Bogčila; Iskender, musliman; Ismail, s. Radina; Širmerd, musliman i Ivan, s. Pavla (sic!).

2) *Mahala Luke, sina Radice*: 41 krš. kuća (1 kuća udovička) sa 2 neoženjena i 3 muslimanske kuće: Hamza, s. Boži-

dara; Mihovil, s. Božidara (sic!) i Alija njegov (Mihovila) brat.

3) *Mahala Boljašina, sina Vukosala*: 29 krš. kuća (3 udovičke) sa 1 neoženjenim i 1 musliman, neoženjen: Jusuf, s. Milašina.

4) *Mahala Božana*: 39 krš. kuća (1 na baštinskoj zemlji i 4 udovičke) sa 5 neoženjenih i 2 muslimana, neoženjena: Hoškadem, musliman i Karagöz, musliman.

5) *Mahala Dobrosava*: 33 krš. kuće (3 udovičke) sa 5 neoženjenih i 2 muslimanske kuće sa 2 neoženjena: Alija, s. Radice; Atmadža, kasap; Jusuf, s. Tomaša i Karagöz, s. Mijošine.

6) *Mahala Nenade*: 33 krš. kuće (3 udovičke) sa 6 neoženjenih i 3 muslimanske (1 siromašan — »bennak«) sa 3 neoženjena: Ibrahim, kasap; Ilijas, s. Radina; Karadža, s. Boljaka; Alagöz, s. Cvitka; Karagöz, s. Dujana; Iskender, musliman (bennak).

Kako se vidi, prvi muslimanski stanovnici pojavljuju se u svima mahalama. Interesantno je da su u mahalama 1. i 2. označena dvojica stanovnika kao muslimani, a imena su im još kršćanska. Kod nekih, opet, iako su zabilježeni pod muslimanskim imenom, kao da to nije bilo dovoljno, ponovo je označeno: *musliman*. Sve to jasno govori da su navedeni muslimani domaći ljudi koji su se odskora, kratko prije tog popisa, deklarirali kao muslimani.

bila podignuta ranije, moguće i desetak godina prije tog popisa, jasno je da se upravo podizanjem zavije javljaju prve muslimanske kuće i započinje formiranje muslimanskog naselja i time mijenjanje konfesionalne strukture tog mjesta.

Ove ustanove nazivane su obično arapskom riječi *zavije*, ali ponekad i perzijskom *tekke*, kao u Visokom koje uglavnom imaju isto značenje (*ćošak*, *svratište*, *kloster*), a u ranom periodu primarnu funkciju *svratišta* i *musafirhane*.

Interesantan je zatim slučaj tzv. *hamzevijske zavije*, podignute 1519. godine, na sredini puta koji spaja Zvornik sa Srebrenicom, nekada najznačajnijim rudnikom srebra u Bosni. Osnivanje ove zavije bilo je istovjetno kao i osnivanje zavija na putnim relacijama u istočnoj Rumeliji. Tu je neki derviš, po imenu Hamza, kao timarlija uspio da na svom timaru obrazuje čifluk. Zatim se odrekao timara, koji je iznosio 7.000 akči, i na čifluku podigao zaviju da bi se brinuo o putnicima i namjernicima. Zbog toga mu je sultan darovao čiflučku zemlju u vlasništvo da bi je uvakufio za zaviju, što je Hamza-dede i učinio. Ta zemlja, kao i zemlje drugih zavija, bila je oslobođena svih poreza. Izvor o podizanju te zavije objavio sam ranije.¹⁴

Taj punkt, međutim, nije se razvio ni u kakvo značajnije naselje, ostalo je to maleno selo Orlovići. Sve do najnovijeg vremena ta je zavija ostala u svojoj prvobitnoj funkciji, služila je putnicima. Ni u jednom sačuvanom dokumentu nema spomena o kakvom derviškom redu, zikru ili derviškoj silsili. Prema tome, tu se i kasnije vrlo malo bavilo islamskim misticizmom. Ne zna se da li je učenje navedenog Hamze bilo sasvim na liniji islamske ortodoksije. Hereterodoksija, međutim, izbija nakon pola stoljeća, kada je Hamza-Bali potomak prvog Hamze, bio proglašen krivovjercem i pogubljen u Istanbulu 1573. godine.¹⁵

Treba spomenuti i *Zvornik*, sjedište zvorničkog sandžakbega. Ovdje je zavija predstavljala jedan među najranije podignutim objektima islamske kulture. Najranije je, istina, bila podignuta džamija sultana Mehmeda II u gornjoj tvrđavi. Međutim, formiranjem kasabe u podgrađu, tj. u okviru donje tvrđave, zvornički sandžakbeg Bahši-beg je oko 1530. osnovao zaviju kao svoj vakuf, koja je imala primarnu funkciju *musafirhane* i besplatne kuhinje za putnike. To zaključujemo otuda što je u rashodima njegovih vakufa najveću stavku predstavljao izdatak za hranu, 1.800 akči godišnje. Ostali izdaci tog vakufa iznosili su 1.260 akči (plate službenika u njegovom mesdžidu, održavanje i popravak zgrada njegovih vakufa i popravak njegovih česmi)¹⁶. Istodobno je

¹⁴ A. Handžić, *Jedan savremeni dokumenat o šejhu Hamzi iz Orlovića*, POF XVIII—XIX, Sarajevo 1973, 206—214.

¹⁵ Up. A. Handžić — M. Hadžijahić, *O progonu Hamzevijske zavije u Bosni 1573. godine*, POF XX—XXI, Sarajevo 1974, 51—70.

¹⁶ Istanbul, BBA TD No 260 (Opširni popis zvorničkog sandžaka iz 1548), str. 354: *Vakuf pokojnog Bahši-bega — neka mu Bog oprosti grijeha — kojeg je odredio za svoju zaviju u zvorničkoj tvrđavi . . .*, Up. A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, »Svjetlost«, Sarajevo 1975, 63, 148.

Bahši-beg u okviru tog vakufa na rijeci Drinjači, oko 15 km južno od Zvornika, podigao još most i kod njega karavansaraj, objekte koji su također služili putnicima.

Staru dervišku tradiciju imao je također *Prusac* i okolina. Rani spomen jedne *zavije u blizini Prusca* ukazivao bi na njen prvobitni karakter u funkciji tadašnjih komunikacija, kao musafirhane i gostilnice. Njen nastanak, naime, pada u prvu polovinu XVI stoljeća, kada se tu javljaju prvi slučajevi islamizacije. U popisu iz 1574. stoji da je određeno obradivo zemljište (mezra) još . . . *od ranije bilo zavještanu za održavanje mosta, karavansaraja i zavije u blizini Akhisara, vakufske ustanove predaka Omer-bega, sina Malkoč-begova* . . .¹⁷

Iz smisla spomenute zabilješke, kao i iz činjenice što se još u popisu iz 1550. spominje most u nahiji Uskoplju, zadužbina Osman-bega (zv. Kara Osman), tj. djeda spomenutog Omer-bega¹⁸, podizanje i navedene zavije treba, najvjerojatnije, pripisati Kara Osmanu. Živio je u prvoj polovini XVI stoljeća, tj. u drugoj deceniji tog stoljeća spominje se kao aga konjice u tvrđavi Pruscu.¹⁹ Navedena zavija nalazila se na putnoj relaciji, i to: ili u današnjem selu Kopčiću kod Prusca, gdje je u to vrijeme postojao most preko Vrbasa i gdje je i pokopan Kara Osman, ili u današnjem Donjem Vakufu, gdje je također put pasirao preko Vrbasa i podignut značajan kameni most za vrijeme Sulejmana II (1520—1566).²⁰

Još ću navesti nastanak kasabe *Skender-Vakufa*, na starom putu od Banje Luke prema Travniku. Osnivanje te kasabe, jedine u Bosni koja i danas nosi ime svog utemeljitelja, pada u drugu polovinu XVII stoljeća. Nedostaju direktni izvori o njenom nastanku. Nekoliko podataka govore, ipak, da se radi o derviškoj komponenti: 1) Prema predanju njene temelje je udario *Ali-dede Iskender*, osnivanjem svog vakufa, na što ukazuje samo ime tog mjesta. 2) Stara džamija na toj vakufskoj zemlji jedina je džamija u Bosni koja sadrži nečiji grob. 3) Nastanak tog naselja pada u vrijeme oživljavanja tog puta nakon premještanja sjedišta bosanskog sandžaka iz Sarajeva u Banju Luku (1663). Utvrđene činjenice su sljedeće: a) džamija se prvi puta spominje 1693. godine u sidžilu kadije Jajca, kome je ovo područje (nahija Vrhovine) pripadalo, pod imenom *Ali-hodžina džamija*²¹ b) u prstenom pečatu Ali-dede Iskendera, sačuvanom kod potomaka, stoji *vlasnik Ali-Galib* (Alija pobjednik) i *godina 1078*, tj. 1667—68. Te podatke nadopunjuje sačuvana predaja po kojoj je Ali-dede Iskender bio zapovjednik na ovom području

¹⁷ BBA, TD No 533 (Opširni popis kliškog sandžaka iz 1574) po 106:

... اتحصار قریبده اولان دره لری کویروسته
و کاربان سرایه و زاویمیه وقف ایستکلری اجلدن . . .
Up. A. Handžić, *O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću*, POF XXV, 1975, 147.

¹⁸ Isto.

¹⁹ H. Šabanović, *Najstarije vakufname u Bosni*, POF III—IV, 401—413.

²⁰ Up. A. Handžić, *O formiranju gradskih naselja* . . . , 147, 148.

²¹ Sarajevo, Orijentalni institut, Sidžil br. 10 (Sidžil jajačkog kadi 39—40.

i da je poginuo od razbojnika, te da je ostavio četiri sina od kojih je prvom bilo ime Sinan-dede, a drugom Ali-hodža.

Sve ukazuje na to da je Ali-dede bio derviš i vjerovatno timarlija, te da mu je tu darovano određeno zemljište na kojem je podigao zaviju, kao stanicu na tome putu, adekvatno nastanku opisane hamzevijske zavije. Kasnije mu je sin Ali-hodža podigao na tome mjestu džamiju i obuhvatio i očev grob, kao osnivača tog vakufa i kao šehita.

Iz navedenih primjera jasno je da je i u Bosni formiranje muslimanskih naselja, naročito gradskih, dobrim dijelom počinjalo sa *zavijom*. A podizanje zavija u tome najranijem periodu — kada je postojao mali broj muslimana, tj. proces širenja islama bio u početku — razumljivo je jedino u njihovoj funkciji tadanjem prometu putnika, tj. kao konačišta, kuhinja i musafirhana. Iz ovog izlaganja ujedno proizilazi i značajna uloga zavija i derviša u propagandi islama i njegovom širenju u ovom ejaletu, čiji pravi počeci nisu dovoljno jasni. Dakle, i proces islami-zacije i ujedno formiranje muslimanskih naselja na više mjesta počinjalo je od zavija. Tek kasnije, razvijanjem gradova prestaje prvobitna funkcija zavija, tj. one dobivaju svoje pravo značenje, postaju centri islamskog misticizma. Funkciju putničkih postaja i konačišta na putevima i u gradovima preuzimaju karavansaraji i hanovi, premda je i dalje ugošćavanje putnika i siromaha ostala stalna karakteristika svih derviških redova. Ovo mijenjanje prvobitne uloge zavija treba shvatiti u vremenskim relacijama, tj. šta su za određeno područje značili raniji i kasniji period. Treba, naime, imati na umu da su istočna i centralna Bosna potpale pod tursku vlast 1463, a Bihać i bihaćka krajina na zapadu tek 1592. godine, dakle razlika od 129 godina.

Kako je istaknuto, derviška komponenta u procesu formiranja i razvitka gradova od sredine XVI stoljeća dolazi sasvim u sjenu državne politike i islamske ortodoksije. Od polovine tog stoljeća Bosna postaje dobrim dijelom i tranzitna oblast između sandžaka preko Save (Slavonija) i Jadranskog mora, pa neki putevi znatno oživljavaju i formiraju se na njima nova, izrazito muslimanska naselja. U tome procesu dolazi do izražaja jedino islamska ortodoksna komponenta. Formiranje tih naselja započinje isključivo podizanjem mesdžida i džamija. Prvobitni vakufi na tim punktovima, koji su obično ekonomski bili značajni, da bi što prije okupili stanovništvo i formirala se kasaba oni, po intenciji državnih organa, preuzimaju na sebe i izvjesne poreze nastanjenog stanovništva. To je ista uloga koju su u prvom periodu imale zavije na svojim zemljama, koje su bile oslobođene poreza. Neki vakufi postaju u toj mjeri značajan ekonomski i društveni faktor da su takve kasabe i u svome nazivu zadržale riječ *vakuf*. Takvi nazivi očuvali su se sve do danas, ili do u novije vrijeme, za nekoliko gradskih muslimanskih naselja, nastalih u zapadnoj Bosni u drugoj polovini XVI stoljeća ili još kasnije. To su gradovi: Donji Vakuf, Gornji Vakuf, Varcar-Vakuf (da-

našnji Mrkonjić-Grad), Skender-Vakuf, Kulen-Vakuf i Vakf-i Sana (današnji Sanski Most).²²

Navedeni izvorni podaci o prvim zavijama nisu, istina, brojni, ali su dovoljni da se dobije jasna predodžba o njihovoj pionirskoj ulozi u formiranju nekih muslimanskih gradskih naselja. Oni jasno pokazuju da se i u Bosni, kao i u Trakiji i drugdje, na nekoliko punktova javljaju zavije, kao najraniji muslimanski kulturni objekti u funkciji tadašnjeg prometa putnika, a nastaju vrlo rano, upravo sa prvim slučajevima islamizacije. Otuda je jasno da je i u Bosni podizanjem takvih zavija na nekoliko mjesta započinjalo formiranje muslimanskih naselja.

Z u s a m m e n f a s s u n g

O ULOZI DERVIŠA U FORMIRANJU GRADSKIH NASELJA U BOSNI U XV STOLJEĆU

U ovom prilogu objašnjava se pionirska uloga derviša u formiranju naselja i širenju islama u Bosni. Na osnovu najranijih osmanskih popisa razjašnjeno je podizanje derviških hospicija (*zaviye*) na nekoliko punktova u Bosni u vrijeme kada se tek pojavljuju prvi slučajevi islamizacije. Kako je islamski misticizam (*tasavvuf*), kojim se bavili derviši, predstavljao viši stupanj primjene islama jasno je da tasavvuf u najranijem periodu derviši nisu imali kome propovijedati, nego su njihove zavije, kao i u istočnoj Rumeliji, u prvom redu predstavljale svratišta i konačišta.

Ovdje je analiziran nastanak sedam takvih zavija u Bosni, i to: u *Sarajevu* (Isa-begova zavija 1462), u *Visokom* (Ajas-pašina zavija, oko 1477) i u *Rogatici* (zavija derviša Muslihuddina, prije 1489). Zatim je razjašnjen nastanak tzv. hamzevijske zavije kod *Srebrenice* (oko 1519), Bahši-begove zavije u *Zvorniku* (prije 1530) i jedne zavije kod *Prusca* (oko sredine XVI st.). Na kraju, ukazano je na nastanak naselja *Skender Vakufa* (druga polovina XVII st.), gdje je također bila vidljiva derviška uloga.

S u m m a r y

ON THE ROLE OF DERVISHES IN THE FORMATION OF TOWN SETTLEMENTS IN BOSNIA IN THE 15th CENTURY

In this paper the author investigates and explains the pioneering role of dervishes in the formation of settlements and the spreading of Islam in Bosnia. [At the beginning of the 15th century in eastern Rumelia they had played a similar and clearly important role.] In

²² A. Nandžić, *O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI*

i XVII stoljeću, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, br. XIII, 73—78.

regions where the Ottomans settled populations from Anatolia in large numbers (Thrace, Seres, Thessaly and Macedonia) the dervishes and their elders — *ahis* founded hundreds of *zaviyes* (way-side shelters) which, like inns by the roadside, represented points around which settlements grew up.

Although there was no great settling in Bosnia, there is evidence of similar occurrences even there. On the basis of the earliest Ottoman censuses the author throws light on the erection of dervish *zaviyes* at several points in Bosnia at a time when the process of Islamisation was only just beginning. Because Islamic mysticism (*tašavvuf*), with which the dervishes occupied themselves, represented a higher level of the application of Islam (the philosophy of Islam), it is clear that in the initial stages dervishes did not have anyone to whom they could preach the *tašavvuf*; their *zaviyes*, as in eastern Rumelia, were essentially way-side inns and shelters.

In his paper the author has analysed the origin of seven of these *zaviyes* in Bosnia: in *Sarajevo* the origin of Isa beg's *zaviye* dating from 1462, which, according to the *vakifname*, was essentially an inn and public kitchen; in *Visoko* the origin of Ayas Pasha's *zaviye* in about 1477, at a time when the first households of »new Moslems« (renegades) had only just come into existence and in *Rogatica* the *zaviye* built by a certain dervish Muslihuddin some time before 1489 the first Moslem households were also only just emerging. The origin of the so-called Hamzevi *zaviye* in about 1519 is examined; it was on the *Srebrenica* — *Zvornik* road and for a long time was a very important way-side inn. The building of the Bahšibeg *zaviye* in *Zvornik* some time before 1530 is also explained; it also had the function of a public kitchen. The origin of another *zaviye* near *Prusac*, in western Bosnia, in about the middle of the 16th century at the time of the initial Islamisation in the region, is also analysed. Finally the author discusses the origin of the *Skender Vakif* settlement in the second half of the 17th century, where the role of dervishes was also evident.